

Засновник і видавець:

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління
при Президентіві України*

Головний редактор
СЕРЬОГІН С. М.,
д-р наук держ. упр., проф.

Редакційна колегія:
ХОЖИЛО І. І.,
д-р наук держ. упр.,
доц. (заст. голов. ред.)
РУДІК О. М.,
канд. політ. наук, доц. (відп. секретар)
ШАРОВ Ю. П.,
д-р наук держ. упр., проф.
ЛИПОВСЬКА Н. А.,
д-р наук держ. упр., проф.
ГОНЧАРУК Н. Т.,
д-р наук держ. упр., проф.
ВІКТОРОВ В. Г.,
д-р філос. наук, проф.
БОРОДІН Є. І.,
д-р іст. наук, проф.
РЕШЕТНІЧЕНКО А. В.,
д-р філос. наук, проф.
ГЛОТОВ Б. Б.,
д-р філос. наук, проф.
МАМАТОВА Т. В.,
д-р наук держ. упр., доц.
БОБРОВСЬКА О. Ю.,
д-р наук держ. упр., проф.
ПРОКОПЕНКО Л. Л.,
д-р наук держ. упр., проф.
БАКУМЕНКО В. Д.,
д-р наук держ. упр., проф.
ДРЕШПАК В. М.,
д-р наук держ. упр., доц.
КОЛЕСНІКОВ Б. П.,
д-р наук держ. упр., доц.
АНТОНОВА О. В.,
канд. наук держ. упр., доц.
САВОСТЕНКО Т. О.,
канд. екон. наук, доц.

Друкується за рішенням
ученої ради Дніпропетровського
регіонального інституту державного
управління Національної академії
державного управління
при Президентіві України
протокол № 02/154 від 25.02.2013 р.

Періодичність – чотири рази на рік

*Збірник наукових праць «Державне управління
та місцеве самоврядування» згідно з рішенням
Президії ВАК України включений до переліку
наукових фахових видань у галузі науки «Державне
управління» (постанова № 1-05/4 від 14.10.09)*

© Дніпропетровський регіональний інститут
державного управління НАДУ при Президентіві
України, укладання, художнє оформлення,
оригінал-макет, 2013

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ **ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

УДК 342.721

Ольга ПУШКАР, Віталій БАШТАННИК
*Національна академія державного управління
при Президентіві України*

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУМАНІЗАЦІЙНОГО КОНЦЕПТУ ЯК ФЕНОМЕНУ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Аналізуються теоретико-методологічні засади дослідження гуманізаційного концепту як феномену суспільних відносин у системі державного управління. На основі нового трактування поняття «гуманізаційний концепт публічного управління» визначаються сутнісні характеристики трансформаційних процесів у державному управлінні в Україні. З позицій наукового аналізу досліджуються особливості феномену гуманізації управління як системоформуючого чинника.

Ключові слова: публічне управління, гуманізація управління, принципи управління, функції публічного управління.

Ольга Пушкар, Віталій Баштанник. Теоретико-методологические основы исследования гуманизационного концепта как феномена общественных отношений в условиях модернизации государственного управления

Анализируются теоретико-методологические основы исследования гуманизационного концепта как феномена общественных отношений в системе государственного управления. На основе новой трактовки понятия «гуманизационный концепт публичного управления» определяются базовые характеристики трансформационных процессов в Украине. С позиций научного анализа исследуются особенности феномена гуманизации публичного управления как системообразующего фактора.

Ключевые слова: публичное управление, гуманизация управления, принципы управления, функции публичного управления.

© Пушкар О. В., Баштанник В. В., 2013

Olga Pushkar, Vitalii Bashtannyk. Theoretical and methodological principles of the investigation of the humanization concept as a phenomenon of public relations in the context of public administration modernization

The theoretical and methodological principles of the investigation of the humanization concept as a phenomenon of public relations in the public administration system are analyzed. The essential features of transformation processes in public administration in Ukraine are defined on the base of a new interpretation of the notion of «humanization concept of public administration». The peculiarities of the phenomenon of the humanization of administration as a system forming factor from the point of the scientific analysis are investigated.

Key words: public administration, humanization of administration, principles of administration, functions of public administration.

У сучасних умовах демократизації суспільних відносин раціонально побудована система публічної служби має базуватися на ряді концептуально нових підходів, що обумовлюють докорінні зміни організаційно-правових засад функціонування органів влади та діяльності посадових осіб, формалізують принципи публічно-управлінської діяльності, забезпечують вирішення базового завдання публічного управління – побудови ефективної держави (Передвиборча програма Президента України В. Ф. Януковича «Україна для людей», 2010 р.). Визначальна роль у цьому процесі належить феномену гуманізації державного управління, підвищенню авторитету державного управління в суспільстві внаслідок побудови відносин між державою та громадянином на засадах партнерства, удосконалення організаційних форм, методів та засобів забезпечення прав і свобод людини в державному управлінні; забезпеченню реформування інституту державної служби відповідно до сталих тенденцій європейського врядування на засадах гуманізму.

Гуманізаційний концепт державного управління має визначити в сучасних умовах сутність реформування публічного управління, що набуває особливого значення в контексті інституціональних трансформацій системи публічного управління як напряму європейської інтеграції України [4]. Людина, її права і свободи проголошені Конституцією України найвищою цінністю. Їх визнання, дотримання й захист – основний обов'язок держави, виконання цього обов'язку зумовило необхідність проведення глибоких перетворень в організації державної влади у 1991 – 2012 рр. Саме тому актуальність статті визначається потребою комплексного дослідження проблемних питань гуманізаційного розвитку державного управління в межах національної концепції реформування державного управління, визначеної програмою економічних реформ Президента України на 2010 – 2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» та щорічним посланням Президента України до Верховної Ради України.

За час існування України як суверенної держави предметом самостійних наукових досліджень стали лише окремі організаційно-правові, зокрема адміністративно-правові питання діяльності органів влади щодо забезпечення прав і свобод людини. Серед дисертаційних досліджень галузі державного управління слід виділити праці О. В. Антонової В. В. Алексеичука,

М. П. Аровіної, Ю. М. Бондаренка, Т. Е. Василевської, Н. Т. Гончарук, В. М. Дрешпака, М. І. Задорожної, О. П. Крентовської, А. С. Крупника, В. М. Купрійчука, Н. А. Липовської, В. М. Лобаса, Т. В. Маматової, О. С. Петренко, І. В. Письменного, Л. Л. Прокопенка, А. П. Рачинського, С. М. Серьогіна, І. І. Хожило, Ю. П. Шарова, В. В. Януковича.

Однією з найважливіших проблем сучасного суспільного розвитку є питання взаємовідносин держави і громадянина. Наявність інституту основних прав і свобод людини і громадянина є найяскравішим показником ступеня розвитку громадянського суспільства, побудови правової держави. Забезпечення прав і свобод людини визначає розвиток більшості країн на шляху політичної демократії, економічного прогресу та співробітництва, являє собою одне з визначальних завдань процесу реформування українського суспільства, що набуває особливого значення в контексті євроінтеграції України. Реформування державного управління в умовах побудови соціальної, правової держави відповідно до європейських стандартів на основі гуманізаційного концепту можливе за рахунок напрацювання власної парадигми соціалізації публічного управління та розробки національної моделі «держави для людей», що інтегрує проблемний аналіз реалізації прав і свобод людини на центральному та регіональному рівнях, забезпечує гуманізацію суспільних відносин та формує реальні соціальні стандарти розвитку української держави. Отже, завданням науки державного управління є системна характеристика правозабезпечувальної функції національного права та водночас розробка методології дослідження впливу норм наднаціонального права на окремого громадянина національної держави, дослідження місця і ролі гуманізаційного чинника в загальному процесі модернізації публічної влади. Організаційно-правове забезпечення формування гуманізаційного концепту державного управління спеціально не вивчалось, в існуючих наукових працях ці питання досліджено фрагментарно, виключно в межах більш широкої проблематики демократизації суспільних відносин. Саме необхідність застосування нових підходів та інструментів до формування основ гуманізаційного концепту державного управління обумовили вибір проблемної сфери дослідження статті.

Мета статті полягає в узагальненні базових підходів до розуміння поняття «гуманізаційний концепт державного управління» як сучасного феномену суспільних відносин, уточненні основних категорій і понять гуманізаційного спрямування сучасних управлінських реформ, визначення ступеня впливу європейського інтеграційного процесу на гуманізаційну парадигму суспільного розвитку в Україні. Власного вирішення потребує також завдання визначення напрямів організаційного та інституціонального забезпечення формування гуманізаційного концепту державного управління в умовах становлення соціальної, правової держави в Україні.

Аналіз історико-теоретичних засад формування та розвитку інституту прав людини як у межах національної держави, так і в межах

наддержавних утворень дозволив визначити історичні тенденції формування правової основи забезпечення прав людини і основних свобод. Лише з появою держави починає поступово порушуватися проблема наявності в особистості індивідуальних, відмінних від загальносуспільних прав і свобод. Аналіз етапів розвитку прав і свобод громадян у контексті взаємовідносин людини й держави свідчить про існування циклічності в забезпеченні пріоритету загальнодержавних або особистісних інтересів. Однак, по-перше, вказані права були притаманні лише незначній частині населення (близько десятої частини), що свідчило про відсутність притаманного сучасним демократичним режимам принципу рівності перед законом незалежно від соціального походження, раси, статі та інших ознак. По-друге, правовий статус громадянина не включав такі важливі права, як свобода думки, совісті і релігії, право на особисту недоторканність тощо. Права людини і громадянина в їх історичному розвитку не лише утверджуються як індивідуальні права окремої людини, а трансформуються і втілюються в життя вже в громадянському суспільстві через інституції, які мають статус юридичних осіб.

Більшість сучасних норм у сфері гуманізації державного управління спираються на положення норм міжнародного права. Слід наголосити, що з появою кожної нової норми міжнародного права виникають два види різнорівневих правовідносин. По-перше, правовідносини між суб'єктами міжнародного права щодо зафіксованих прав і обов'язків регулюються безпосередньо міжнародним правом. По-друге, правовідносини між відповідними органами держав щодо виконання міжнародно-правових зобов'язань впливають з такої норми і регулюються національним правом. Міжнародно-правова норма в даному випадку є певною стандартною процедурою, юридичним фактом, що викликає необхідність внутрішньодержавного правового механізму і встановлення внутрішньодержавних правовідносин [6]. Однак це стосується лише тих норм міжнародного права, що спрямовані на регулювання відносин за участю суб'єктів національного права і не є самоздійсненними [7; 8]. Саме тому важливим завданням у галузі державного управління постає визначення сутності міжнародних вимог у цій галузі й водночас суб'єктності інституту прав людини.

Гуманізаційний концепт як феномен державного управління визначально детермінований через взаємозв'язок прав людини і принципу поділу державної влади. При цьому наукова актуальність вирішення проблеми гуманізації управління полягає як у теоретичному обґрунтуванні категорій «права людини» і «принцип поділу державної влади», так і у виявленні закономірної взаємозалежності процесів їх формування, розвитку і фактичного ствердження в державно-управлінській діяльності. Проте відсутність одноманітності в розумінні даних категорій знижує їх світоглядну і практичну значущість. Домінуючий підхід до аналізу цих понять, згідно з яким права людини досліджуються найчастіше із соціально-

психологічних, філософських позицій, а принцип поділу державної влади – із суто державницьких (державно-правових), істотно обмежує реалізацію управлінсько-регулятивного потенціалу, що міститься в конституційно-правових властивостях цих найважливіших інститутів сучасної соціальної, правової держави. Забезпеченню підлягають не самі права людини як сутність відповідних нормативно-правових актів і як система суб'єктивних правозобов'язань людини, а їх реалізація, заснована на законі.

Наближення до європейських стандартів життєдіяльності, соціальна спрямованість державного управління передбачає забезпечення внутрішніх умов для функціонування ринкових механізмів, ослаблення суперечностей, обумовлених ринковою диференціацією між соціально слабкими і сильними групами суспільства, а також надання соціальних гарантій, що забезпечували б прийнятні умови життя людей. Під час формування гуманізаційного концепту державного управління доцільно дотримуватись європейських стандартів життєдіяльності, відповідно слід відзначити дві складові соціальних прав. Такі права відображають загальносоціальні, матеріальні, життєво важливі потреби людини. Крім того, соціальні права відображають й усупільнений характер задоволення таких потреб із так званих суспільних джерел.

За своєю суттю гуманізаційний концепт державного управління визначається змістом соціальних прав та свобод людини і громадянина в Україні та умовами, які зобов'язана створити держава для реалізації таких прав. За змістом гарантії основних соціальних прав та свобод людини і громадянина в Україні – це система заходів, спрямована на реалізацію прав. За формою гарантії основних соціальних прав та свобод людини і громадянина в Україні – це передбачені Конституцією і законами України організаційні і правові форми захисту прав та свобод. В інтегративному поєднанні цих трьох чинників формується гуманізаційний концепт державного управління. Слід навести систему принципів правового статусу людини і громадянина в межах ЄС, що являють собою основи, згідно з якими реалізуються права і свободи людини і громадянина, гарантується дотримання особою власних обов'язків [1 – 3]. На відміну від норм, що закріплюють інститут громадянства, принципи правового статусу адресовані, як правило, усім без винятку особам, що проживають або перебувають на території ЄС. У нормах права ЄС ці принципи отримали більш докладне закріплення.

До визначальних принципів належать, по-перше, принцип рівності (юридичної, соціальної і політичної). Особливістю принципу політичної рівності є той факт, що він визнається у праві ЄС з деякими обмеженнями. Водночас політична рівність, як правило, поширюється тільки на громадян ЄС, а громадяни третіх країн на території Союзу мають рівні з ними права, якщо це передбачено нормами права ЄС або національного права держав-членів. По-друге, очевидним є факт наявності багаторівневості в межах суб'єктності інституту прав людини, вищим рівнем на сьогодні є

наднаціональний рівень – прийняття рішень на рівні міжнародних організацій та інтеграційних утворень.

Водночас у науці державного управління така проблема висвітлена недостатньо, хоча конституційно-правові засади державного управління, його цілі завдання, функції, права громадян у державному управлінні є предметом галузі. Причиною такого стану питання є той факт, що проблематика прав людини в сучасному контексті подається вченими переважно в площині відповідності певним стандартам, що, по-перше, містяться в міжнародних угодах; по-друге, визначені як критерії на вступ до міжнародних організацій; по-третє, є складовими нормативно-правового забезпечення міждержавного співробітництва. По-третє, принцип гарантованих прав і свобод спрямований на реалізацію суб'єктивних прав і свобод особи, задекларованих в юридичних нормах, яких слід дотримуватися, тобто такі права мають бути реальними, а не фіктивними. На відміну від принципу рівності і принципу поваги прав і свобод, принцип гарантованості закріплений у вигляді конкретних юридичних гарантій, що покликані забезпечити захист суб'єктивних прав від порушень з боку приватних осіб і органів публічної влади, у тому числі інститутів наднаціональної влади.

Забезпечення прав і свобод людини визначає розвиток систем публічного управління більшості країн на шляху до політичної демократії, економічного прогресу та співробітництва, є одним із визначальних завдань процесу реформування українського суспільства, що набуває особливого значення в контексті європейської інтеграції України. Встановлено, що сучасне розуміння співвідношення інтересів особи та суспільства, співвідношення інтересів держави та особи може бути відповідним чином реалізоване шляхом не протиставлення одних інтересів іншим, оголошення державних чи особистих інтересів пріоритетними, а встановлення реального співвідношення інтересів у системі «громадянин – суспільство – держава», що характеризується взаємодією та взаємозалежністю інтересів: у певному розумінні існує окремо пріоритет суспільних інтересів, пріоритет особистих інтересів, а також поєднання особистих та суспільних інтересів.

На цій основі вважаємо правомірним розглядати сутність гуманізаційного концепту державного управління через систему принципів гуманізації державного управління, а саме принципи: рівних можливостей; людської гідності; соціальної справедливості; солідаризму; соціальних зобов'язань; субсидіарності; відносної незалежності суспільних відносин. Обґрунтовано, що з позицій сучасних наукових підходів до соціалізації управління, суб'єкт соціальної політики (соціальні групи, що мають у своїх руках владні механізми у соціальній сфері), забезпечуючи досягнення добробуту в суспільстві (суспільство в даному випадку являє собою сукупність історично сформованих форм спільної діяльності людей), реалізує принцип соціальної справедливості, що за певних обмежень є загальною метою діяльності соціальної сфери суспільних відносин. Предметною сферою діяльності елементів системи публічного управління

в такому разі будуть відповідні юридичні норми, що закріплюють права, свободи та обов'язки громадян у сфері виконавчої влади, повноваження органів державного управління щодо формування і реалізації правового статусу громадян. За своєю суттю права та свободи людини та громадянина в Україні являють собою певні можливості свободи виявлення волі, інтересів; можливості певної поведінки, діяльності, певних дій. За своїм змістом права людини та свободи людини і громадянина в Україні – це політичні, економічні, соціальні, культурні та інші блага та права на ці блага, а саме право на їх одержання, захист, збереження, володіння, користування і розпорядження. Конституція України (ст. 40) закріпила право громадян на звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування [5]. Право на звернення є важливим конституційно-правовим засобом захисту прав громадян, однією з організаційно-правових гарантій їх дотримання.

Слід наголосити, що поєднання інструментів та механізмів забезпечення прав людини в контексті гуманізації державного управління досягається через реалізацію принципу пропорційності в публічно-правових відносинах. Детермінований принципом пропорційності інститут прав людини є однією з найважливіших складових публічного управління, оскільки сформовано ефективний механізм імплементації як через ряд міжнародних договорів універсального та регіонального характеру, ратифікованих переважно більшістю країн, так і через систему контрольних та правоохоронних органів, а також правозахисних організацій. Сьогодні в процесі проведення системних реформ ігнорування гуманізаційного фактору державно-управлінських відносин викликало значні деформації державної політики, спровокувало розрив у можливостях проведення ефективної соціальної політики та реальній здатності задовольнити інтереси соціальних груп.

Утвердження механізмів, здатних гарантувати неухильне дотримання визначених Конституцією й законами України прав і свобод громадян, істотно посилення контролю інститутами громадянського суспільства за діяльністю уряду, міністерств та інших органів виконавчої влади є одним із ключових завдань адміністративної реформи. Права кожного мають стати не чимось похідним чи другорядним серед завдань органів державної влади, а їх найголовнішою метою і мають принципово змінити історичну парадигму відносин між державою та людиною. На зміну ідеології панування держави над особою повинна прийти ідеологія служіння держави інтересам людини. Методологічні засади з'ясування змісту та значущості прав людини в межах певного суспільства мають ґрунтуватися на поєднанні таких пізнавальних підходів: а) нормативно-статичного (спрямованого переважно на дослідження норм міжнародних актів з прав людини з огляду на можливість модифікації змісту останніх у процесі імплементації таких норм у внутрішньодержавну практику); б) доктринально-теоретичного (за допомогою якого виявляються ті фактори культури, суспільства та природи людини, які обумовлюють співвідношення елементів у змісті прав людини); в) практико-прикладного (спрямованого здебільшого на

дослідження правозахисної практики відповідних міжнародних органів). Дослідження теоретико-методологічних засад державного управління як цілеспрямованого впливу держави на стан і розвиток суспільних процесів і відносин, поведінку та діяльність особи з метою досягнення цілей і реалізації функцій держави через діяльність органів державної влади та в межах визначених законом повноважень органів місцевого самоврядування на даний час можливий, перш за все, шляхом визначення суб'єктності інституту прав людини.

У чинному законодавстві України має бути закріплена така концепція співвідношення особи, держави та інших суспільних інститутів, яка дала б змогу не лише змінити сьогоденний менталітет людини, а й сприяти формуванню вільної, свідомої своєї цінності й гідності особистості з високою політичною, економічною і правовою культурою. Така концепція має виходити з того, що основою громадянського суспільства є людина, її права, свободи й інтереси. Це означає, що всі його інститути мають забезпечувати умови для нормальної життєдіяльності людини, реалізації й захисту її прав і свобод. Причому державні інститути мають нести подвійне навантаження. Вони покликані законодавчо забезпечити, по-перше, однакові для всіх умови й можливості, по-друге, нормальне функціонування громадянського суспільства в цілому.

Дослідження теоретико-методологічних засад становлення системи державного управління в Україні, тенденцій та особливостей впливу сучасних європейських інтеграційних процесів на національні системи державного управління засвідчило, що в Україні за основу побудови вітчизняної правової системи взято європейську гуманістичну концепцію, а людина (конкретна фізична особа) визнається найбільшою соціальною цінністю. Водночас теоретичний аналіз дав змогу актуалізувати сучасний формат методологічного забезпечення державного управління, який полягає в системному дослідженні реформування державного управління в Україні в контексті розвитку європейських інтеграційних процесів відповідно до принципів нових умов державотворення – гуманізації публічного управління у форматі ідеологемі «держава для людей» та формування національного ідеологічного концепту «Україна – європейська держава».

Гуманізація державного управління в сучасному розумінні має базуватися на законодавчому визначенні меж втручання органів виконавчої влади в приватне життя людини, встановленні меж інтересів особи і публічних інтересів (громадських та державних). Оновлення змісту правового статусу громадян під впливом сучасних європейських інтеграційних процесів у межах, установлених законами України, вимагає не тільки визнання і закріплення в законі природних (невід'ємних) та суб'єктивних прав і свобод особи, а й створення реального механізму забезпечення реалізації цих прав і свобод. Доведено, що важливим гуманізаційним чинником реформування державного управління є принцип пропорційності, що визначає межі втручання державної влади у права особистості.

У форматі європейського інтеграційного процесу реалізація принципу пропорційності в державно-управлінській діяльності передбачає, що національні заходи можуть бути змінені лише в тому разі, якщо, по-перше, такі заходи необхідні для досягнення суспільно важливої мети і національна держава нормативно їх закріпила; по-друге, відповідні правозабезпечувальні заходи є пропорційними тоді, коли неможливо досягти загальної мети, якщо вживати менш суворих заходів з обмеження прав громадян. Установлено, що інститут прав людини в сучасному світі визначально базується на принципі пропорційності, є однією з найважливіших складових державного управління, оскільки саме тут сформовано ефективний механізм імплементації європейської моделі публічного управління як через ряд міжнародних договорів універсального та регіонального характеру, ратифікованих переважно більшістю країн, так і через систему контрольних та правоохоронних органів, а також громадських правозахисних організацій.

Сьогодні в процесі реформування напрямів державотворення ігнорування гуманізаційного фактору державно-управлінських відносин в Україні зумовило значні деформації державної політики, спровокувало невідповідність можливостей проведення ефективної соціальної політики реальній здатності задовольнити інтереси соціальних груп.

Список використаних джерел

1. **Баштанник В.** Реалізація принципу наднаціоналізму в системі наддержавних інтеграційних процесів: суб'єктність інституту прав людини / В. Баштанник // Акт. пробл. держ. упр. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2007. – № 1. – С. 35 – 42.
2. **Грицяк І. А.** Орієнтація на стандарти європейського адміністративного простору / І. А. Грицяк // Адміністративне право України. Академічний курс : у 2 т. / під ред. В. Б. Авер'янова (голова). – К. : Юрид. думка, 2005. – Т. 2: Особлива частина. – С. 526 – 530.
3. **Давиденко В. В.** Соціальний діалог у громадянському суспільстві : монографія / Давиденко Віталій Володимирович. – Вінниця : Держ. картограф. фабрика, 2007. – 358 с.
4. **Деякі питання проведення інституційної реформи у сфері виконання майбутньої Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 жовт. 2012 р. № 767-р.** – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/767-2012-%D1%80.
5. **Конституція України.** Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. **Негодченко О.** Міжнародні правові інструменти захисту прав і свобод людини / О. Негодченко, В. Баштанник. – Чернігів : Доброчин, 2004. – 38 с.
7. **Рабінович П. М.** Європейські стандарти прав людини: загально-теоретична характеристика / П. М. Рабінович // Бюл. М-ва юстиції України. – 2003. – № 5. – С. 26 – 41.
8. **Рабінович П. М.** Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні / П. М. Рабінович // Праці Львів. лабораторії прав людини Академії прав. наук України / [ред. П. М. Рабінович]. – К. : Ін-Юре, 1998. – 63 с.

Надійшла до редколегії 20.02.13